

Річард А. Мюллер

Кальвін та Східна Європа: листування Кальвіна і географія реформаційної Європи

Оригінальна стаття англійською мовою під назвою "Facing Poland: Calvin's Polish Correspondence and the Geography of Reformation Europe" опублікована в: *Learning from the Past*, eds. Jon Bolserak and Richard Snoddy (London: Bloomsbury T&N Clark, 2015), 21-55.¹

Кальвін, Польща і карта Європи

[Тут і далі під «Польщею» автор розуміє насамперед Польське королівство, а також Велике князівство Литовське, до складу яких на той час входила значна частина українських земель – прим. ред.]

Як правило, Кальвіна змальовують як діяча, який підтримував активний зв'язок із Північчю та Заходом Європи, іншими словами, значно вплинув на релігійне життя Франції, Англії, Нижніх земель [Нідерландів] та Рейнської області. Для цього твердження існує певне підґрунтя, однак слід доповнити, що, по-перше, були й інші важливі представники реформатської гілки протестантизму, які справили вплив, еквівалентний впливу Кальвіна, на Реформацію у багатьох із цих місць; по-друге, Женева не була центром, якому завдячував весь реформатський рух у Європі; по-третє, культурна карта ранньої модерної Європи, як показує листування самого Кальвіна, вказує на набагато ширший контекст Реформації. Вивчення листування Кальвіна радикально змінює уявлення про те, якою була географічна і культурна карта Північного Ренесансу/Реформації в очах та досвіді такого ренесансного гуманіста та релігійного реформатора, як Кальвін. Зокрема, це стає ясно, коли не тільки вивчити листи, які надходили до Кальвіна від різних польських вельмож і церковних діячів та відповіді на них Кальвіна, але й дослідити ширший епістолярний контекст, у якому Кальвін та польські реформатори постають не просто як кореспонденти, але й як епістолярні партнери з багатьма іншими в значно ширшій кореспондентській спільноті.

¹ Стаття написана на основі лекції, прочитаної 28 травня 2003 у Вроцлаві на *Biblijne Seminarium Teolog* у співпраці з Університетом Вроцлава.

Перші згадки: Польща у ранньому листуванні Кальвіна (1538-1548)

Ані Польське королівство, ані польська Реформація не займають важливого місця в ранній період праці Кальвіна в Женеві та під час його короткого перебування у Страсбурзі, хоча, як очевидно із його різних ранніх листів, він чітко усвідомлював від самого початку важливість Польщі для Європи та християнства². Королівство Польське та Велике князівство Литовське разом становили одне з найбільших політичних утворень в Європі: лише Шведське королівство могло порівнятися з ними за розміром. Найбільш ранні листи Кальвіна (з 1528 по 1538 рік) виявляють, що молодий [19-29 років] Кальвін тоді ще не уявляв ані масштабу Реформації, ані широти власного завдання в майбутньому. Як і в інших аспектах, тут епохальним стало його перебування у Страсбурзі, де Кальвін почав брати участь у таких міжнародних реформаційних дискусіях, як колоквиуми у Франкфурті (лютий 1539 року), Агено (червень 1540 року) та Регенсбурзі (березень 1541 року). Тоді Кальвін краще усвідомив масштаб європейської реформи і згодом пов'язав своє повернення до Женеви з переконанням, що воно дозволить краще впоратись із цим більшим завданням. У листі, написаному Фарелю в січні 1539 року (через декілька місяців після прибуття до Страсбургу), він згадує про політичний неспокій у Німеччині, який може спонукати турків до вторгнення: турки, за його словами, вже переступили через Верхню та Нижню Валахію і погрожують Польщі війною, якщо та не дозволить їм пройти через польські землі³. Більш того, є листи,

² Найбільш повний список польського листування Кальвіна наведено в книзі: Wiesław Mincer, *Jan Kalwin w Polsce: Bibliografia* (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2000), де проведено розподіл між листами самого Кальвіна (#22-74, ст. 18-27) та листами до нього (#74-134, ст. 27-40). Див. обговорення Кальвіна та польської Реформації в публікації: Émile Doumergue, *Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps* (7 vols; Lausanne: G. Bridel, 1899-1927), vol. 7, pp. 479-507: автор зазначає, що покладається на працю Valérian Krasinski, *Histoire religieuse des peuples slaves* (1853), яка була опублікована англійською мовою під назвою *Sketch of the Religious History of the Slavonic Nations* (Edinburgh: Johnstone and Hunter, 2nd edn, revised and enlarged, 1851). Красінські також написав *Historical Sketch of the Rise, Progress, and Decline of the Reformation in Poland and the Influence which the Scriptural Doctrines have Exercised on that Country in Literary, Moral, and Political Respects* (2 vols; London: Murray, 1838-40). Також зверніть увагу на: Nancy Conradt, 'John Calvin, Theodore Beza and the Reformation in Poland' (неопублікована докторська дисертація, University of Wisconsin, 1974); а для бібліографії: Janusz Mallek, 'The Reformation in Poland and Prussia in the sixteenth century: similarities and differences; in Karin Maag (ed.), *The Reformation in Eastern and Central Europe* (Aldershot: Scholar Press, 1997), pp. 182-91.

³ Кальвін до Фареля (січень 1539), у CO, vol. 10, col. 315; також у *Selected Works of John Calvin: Tracts and Letters* (eds. Henry Beveridge and Jules Bonnet; 7 vols; Grand

написані з Франкфурта й Агено, які засвідчують, що у Кальвіна зростає відчуття необхідності тіснішого зв'язку та діалогу між реформаторами по всій Європі⁴. У березні 1541 року, перебуваючи на зібранні у Регенсбурзі, Кальвін коментує у листі до Фареля: якби Сигізмунд I, король польський, не був настільки зайнятий захистом від нашествия татар, він був би більш схильний відправити військову допомогу Валахії для відбиття загрози від турків⁵. Іншими словами, тоді Кальвін вже добре усвідомлював політичне значення Польщі для Європи, але ще не замислювався над власним відношенням до реформації церкви у Польщі-Литви.

Однак в наступні роки ситуація почала поступово змінюватися. Є свідчення, що до 1545 року праці Кальвіна вже були помічені вельможами та церковними діячами в Польщі, зокрема у Кракові⁶. Більше того, наприкінці 1548 року Кальвін розпочав листування із реформатором Яном Лаським, – вихідцем із Польщі. На той час Ласький, старший за Кальвіна на 10 років, був уже визначним гуманістом-реформатором, який близько десяти років працював над церковною реформою у Польщі, а також біля шести років закладав основи реформатської спільноти в Емдені. Ласький, що перебував тоді в Англії, написав Кальвіну з Віндзору, висловивши сподівання на розвиток церкви Христової та прохаючи згадувати його у молитвах⁷. Починаючи з цього моменту, Кальвін вів досить активне листування з чотирма категоріями осіб, що були зацікавленими у польській Реформації: польською шляхтою, реформістськими церковними діячами в Польщі, польськими реформаторами в інших землях, а також реформаторами непольського походження, які були в різний спосіб залучені до реформи церкви у Польщі.

Для зручності я проведу розмежування насамперед між листами до шляхти та листами до реформаторів і розділю останні на дві групи: з 1548

Rapids: Baker Book House, 1983), vol. 4, p. 105. Латинські тексти Кальвіна, зокрема його листи, цитуються за CO; щодо ранніх листів я також вивчав A.-L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française* (9 vols; Geneva and Paris, 1866-97).

⁴ Пор. листи в Herminjard, *Correspondance*, vol. 5, pp. 247-60 (до Фареля, 16 березня 1539); vol. 6, pp. 234-41 (до Фареля, 21 червня 1540), 256-61 (до Guillaume de Tallis, 25 липня 1540).

⁵ Кальвін до Фареля (28 березня 1541), in CO, vol. 11, col. 178 (*Selected Works*, vol. 4, p.243).

⁶ Williston Walker, *John Calvin: The Organizer of Reformed Protestantism, 1509-1564* (1906; repr., New York: Schocken Books, 1969), p. 394.

⁷ Ласький до Кальвіна, 14 грудня 1548, in *Joannis a Lasco Opera tam edita quam inedita* (ed. Abraham Kuuper; 2 vols; Amsterdam: F. Muller; Den Haag: M. Nijhoff, 1866), vol. 2, p.620.

по 1556 роки та з 1556 по 1563 роки. Періодизація листів до реформаторів вказує на те, що у Кальвіна можна виділити початковий етап залучення у справи Польщі – аж до повернення Ласького на батьківщину в 1556 році. В цей період у своїх листах до реформаторів і церковних діячів Кальвін, як правило, лише коротко зупиняється на теологічних питаннях. Натомість більше уваги він приділяє відносинам між реформаторами: зокрема, він знайомить різних людей, рекомендує когось, ділиться планами щодо спільної діяльності та зустрічей, а також дає поради та консультації щодо реформування. Після 1556 року можна помітити певне зміщення акценту: по-перше, через нову роль, яку відігравав Ласький у польській Реформації, і, зрештою, через піднесення антитринітарної теології у Польщі.

Кальвін, Ласький і масштаб Реформації (1548-1556)

Листування Кальвіна щодо польської Реформації не обмежується лише листами до польських реформаторів: є численні посилання на реформаторів з Польщі і в Польщі (зокрема, Франческо Лісманіно, Яна Ласького, Йогана Утенховена) у листах Кальвіна до інших людей, особливо до реформаторів Цюріха. Група цих листів виявляє міжнародний масштаб і широку співпрацю всередині реформаційного руху. Як було зазначено вище, перший лист Ласького до Кальвіна датовано груднем 1548 року⁸. Другий лист було надіслано у квітні 1551 року⁹. Огляд листування Кальвіна за цей період виявляє, з-поміж іншого, що в листопаді 1550 року у своєму листі до Фареля¹⁰ Кальвін згадує про працю в Лондоні Утенховена і Ласького, а в січні 1551 року у листі до Віре Кальвін передає тому вітання від Ласького¹¹. Кальвін, до речі, далеко не головний адресат серед реформаторів для самого Ласького: збереглися листи Ласького до Меланхтона, датовані 1543 і 1548 роками¹², а також вісімнадцять листів до Буллінгера та Харденбурга в період з 1544 по 1548 роки – все це до початкових контактів із Кальвіном¹³. Масштаб цього широкого листування поміщає працю польських реформаторів у центр європейського реформаційного руху. У вересні 1552 року Кальвін написав французькій

⁸ Ласький до Кальвіна, 3 грудня 1548, in CO, vol. 13, col. III.

⁹ Ласький до Кальвіна, 24 квітня 1551, in *Opera*, ed. Kuypers, vol. 2, p. 650; also in CO, vol. 14, cols 107-8.

¹⁰ Кальвін до Фареля, 10 листопада 1550, in CO, vol. 13, cols 654-9 (*Selected Works*, vol. 5, pp.282-5).

¹¹ Кальвін до Віре, 24 січня 1551, in CO, vol. 14, cols 27-8 (*Selected Works*, vol. 5, pp.298-9).

¹² In *Opera*, ed. Kuypers, vol. 2, #14, 49.

¹³ In *Opera*, ed. Kuypers, vol. 2, #14, 16, 19, 21, 23, 25, 28, 29, 30, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 48.

громаді в Лондоні, закликаючи їх до згоди та вказуючи, що він чув про їхні проблеми від Ласького, який на той час був служителем у цій громаді¹⁴.

28 березня 1554 року Кальвін пише листа Буллінгеру, коментуючи долю протестантів, вигнаних з Англії після смерті Едуарда VI, висловлюючи невдоволення книгою Каstellіо проти придушення ересі і згадуючи складнощі, з якими Ласький стикнувся у Данії¹⁵. Ця ж тема піднімається у листі від 24 травня до Фареля: Кальвін скаржиться на те, як лютерани поводяться з Лаським¹⁶. Приблизно в той же час Кальвін пише й самому Лаському, відповідаючи на лист Ласького від 13 березня й висловлюючи співчуття з приводу неймовірних труднощів, які переживали Ласький та його громада – як у руках англійської королеви Марії, яка спочатку розігнала громаду, а потім дозволила Лаському та його пастві залишити Англію, так і в руках данських і пізніше німецьких лютеран, які не погодилися надати притулок громаді й змусили їх відпливати за дуже важких погодних умов спочатку з Гельсінгеру (Данія), а потім з Любеку, Гамбургу й Ростоку (Німеччина). Громада зрештою знайшла притулок у Фрісландії, а Ласький згодом поїхав до Франкфурту¹⁷.

У листі до Верміглі в січні 1555 року Кальвін зазначає, що отримав листа від Ласького і висловлює певне розчарування з приводу розбіжностей між ним і Лаським щодо «милостивого передпризначення Божого» та Вечері Господньої¹⁸. Згадка про передпризначення настільки коротка, що її неможливо якось прокоментувати. Проте щодо Вечері Господньої Кальвін пише більш розлого, порушуючи питання про те, як у таїнстві тіло Христове стає духовною поживою: на думку Кальвіна, доктрина Ласького узгоджується з доктриною Кальвіна та самого Верміглі, враховуючи спротив Ласького «будь-яким вигадкам щодо субстанції, взаємопроникнення або змішання частин», однак Ласький, на думку

¹⁴ Кальвін до французької громади в Лондоні, 27 вересня 1552, in *Selected Works*, vol. 5, pp. 360-3.

¹⁵ Кальвін до Буллінгера, 28 березня 1554, in CO, vol. 15, col. 95 (*Selected Works*, vol. 6, pp.32-3).

¹⁶ Кальвін до Фареля, 25 травня 1554, in CO, vol. 15, col. 141 (*Selected Works*, vol. 6, p. 39).

¹⁷ Кальвін до Ласького, травень 1554, in CO, vol. 15, col. 142 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 40-3).

¹⁸ Важко повірити, що це посилання на лист Ласького від 18 грудня 1555 року (in *Opera*, ed. Кууер, vol. 2, pp. 714-16), враховуючи, що там він не порушує жодну з цих тем. Однак у листі до Кальвіна від 24 квітня 1551 року (in *Opera*, ed. Кууер, vol. 2, p. 650; CO, vol. 14, cols 107-8) Ласький справді торкається теми Євхаристії саме в такому ключі. Ще в одному листі до Кальвіна, більш наближеному в часі – 13 березня 1554 року (CO, vol. 15, cols 81-4), Ласький звертається до дебатів навколо Євхаристії, посилаючись на полеміку Вестфала проти реформатів.

Кальвіна, надто відданий власній термінології, щоб вважати його вчення таким, що чітко й відкрито відповідає женецьким і страсбургським означенням¹⁹. На час цього листування Ласький вже написав велику працю щодо таїнств і два катехізиси (один для громади, що була вигнана з Лондону, а інший для церкви в Емдені), в яких робив наголос на таїнстві як спільноті тіла й крові Христа. За його термінологією, віруючі беруть участь у Христі, стаючи плоттю від Його плоті та кістю від Його костей (Він – Голова, вони – члени), – таким чином, тут літургійний наголос ставиться на «спільноті» й «участі»²⁰.

У своєму листі до Кальвіна (ймовірно, у вересні 1555 року) Ласький пише про «неспокій ... у французькій церкві [Франкфурта-на-Майні], спричинений боротьбою проти Валерана Пулана (не знаю, чому саме проти нього) з причин, які не стосуються його особистих заслуг. Я визнаю, що йому не вистачає багато чого з того, чим він мав би володіти (як і, втім, кожному з нас, бо всі ми – люди), проте нападу піддається не стільки його особистий характер, скільки його відданість у служінні та його добре ім'я, і це загрожує всій церкві»²¹. У тому ж листі Ласький пише: «що ж стосується моїх злигоднів, то вони не настільки дошкульні, щоб перешкодити мені пожинати велику розраду від них, особливо коли я бачу, що, за Божим благословінням, вони не залишилися без плоду. Труднощі зі здоров'ям я сприймаю як свою перевагу (хоч моя плоть і протестує), бо бачу, що я вже недалеко від тої гавані, за якою тужимо всі ми»²². Невдовзі після цього листа Ласький надіслав Кальвіну ще два, де писав про внутрішні складнощі церкви у Франкфурті²³.

Саме в цей момент – кінець грудня 1555 року – розпочалося активне листування Кальвіна з різними польськими сановниками та реформаторами за допомоги Франческо Лісманіно: група з дев'яти листів була надіслана разом із посланнями до польських лідерів від Верміглі, Мускулія, Буллінгера, Штурма, Занкія і Фареля, більшість із яких були

¹⁹ Кальвін до Верміглі (18 січня 1555), in CO, vol. 15, col. 388 (*Selected Works*, vol. 6, p.124).

²⁰ Cf. Laski, *Catechismus ecclesiae Emdanae*, Q. & R. 67, in *Opera*, ed. Kuiper, vol. 2, p. 530, with idem, *Catechismus ecclesiae Londini*, Q. 240, in *ibid.*, vol. 2, p. 468.

²¹ Ласький до Кальвіна, 19 вересня 1555, in CO, vol. 15, cols 772-4 (Mincer #80).

²² Ласький до Кальвіна, 19 вересня 1555, in CO, vol. 15, cols 772-4 (Mincer #80).

²³ Ласький до Кальвіна, 14 жовтня 1555, in CO, vol. 15, cols 818-20 (Mincer #81); Ласький до Кальвіна, 18 грудня 1555, in CO, vol. 15, cols 890-2 and *Opera*, ed. Kuiper, vol. 2, pp. 714-16 (Mincer #82).

поміщені в один пакет, який мав привезти у Польщу сам Лісманіно, коли повертався назад²⁴.

У квітні чи травні 1556 року Кальвін написав Лаському, щоб обговорити зусилля останнього з організації зустрічі з лютеранами, яка могла б відбутися в Шпаєрі. Враховуючи, що Ласький нічого не писав Кальвіну стосовно конкретних планів, Кальвін хвилювався, що тому не було й про що сказати. Ситуація не обіцяє нічого доброго, продовжує Кальвін, оскільки німецькі князі схильні дослухатися до опонентів Кальвіна та Ласького, а самі ці опоненти, за словами Кальвіна, вперті та нерозсудливі. Кальвін також висловив своє недовір'я до реформістського католика Вергеріо²⁵. Те, чим займався Ласький у цей період, досить очевидно із його листів: 6 травня він написав курфюсту Палатінату, наголосивши на важливості покласти край доктринальним суперечкам у церкві²⁶, а 12 травня написав у сенат Франкфурта, вказуючи, що не Ласький і не реформати, а лютеранське духовництво цієї території навчає всупереч Аугсбурзькому віросповіданню, яке у версії від 1540 року (*Variata*), за цитатою Ласького, вказує, що «через хліб і вино кров і тіло Христові воістину виявляються» у Вечері Господній²⁷.

Подальший розвиток подій відображений у листі Ласького до Кальвіна на початку квітня 1556 року, в якому Ласький пише про дебати з лютеранами і ділиться планами щодо колоквіуму²⁸, а також у листуванні Кальвіна з Буллінгером пізніше того ж місяця. Кальвін висловлює подяку Буллінгеру за те, що той гідно протистояв лютеранину Вестфалю, з невеликими сподіваннями згадує про зусилля Ласького щодо організації колоквіуму з лютеранами, а також – так само як і раніше у листі до Ласького – висловлює стурбованість щодо ролі наведеного римо-католицького священика Вергеріо²⁹.

У травні Ласький поїхав у Штутгарт і – спочатку через листування, а пізніше й через організацію особистої зустрічі – намагався досягнути протестантського консенсусу щодо Вечері Господньої з лютеранським

²⁴ Cf. Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, pp. 486-7.

²⁵ Кальвін до Ласького, квітень/травень 1556, in *Selected Works*, vol. 6, pp. 265-7 (CO, vol. 16, cols 170-2; Mincer #45).

²⁶ Ласький до курфюста Палатінату, 2 травня 1556, in *Opera*, ed. Kuypers, vol. 2, pp. 716-19.

²⁷ Ласький до сенату Франкфурта, 12 травня 1556, in *Opera*, ed. Kuypers, vol. 2, pp. 719-20.

²⁸ Ласький до Кальвіна, 2 квітня 1556, in CO, vol. 16, cols 92-5 (Mincer #90).

²⁹ Кальвін до Буллінгера, 22 квітня 1556, in CO, vol. 16, cols 116-17 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 268-9).

реформатором Вюртемберга Йоганом Бренцом, посилаючись головним чином на Аугсбурзьке віросповідання та Колоквіум Регенсбурга³⁰. Вергеріо, потенційна роль якого непокоїла Кальвіна і Буллінгера, не відігравав ніякої ролі на зустрічі – те, що сторонам не вдалося дійти згоди, пояснюється лише непохитним наполяганням Бренца на всюдисущності воскреслого тіла Христа та його відмовою визнати легітимність згоди Ласького із Аугсбурзьким віросповіданням.

У червні 1556 року в листі до церкви у Франкфурті Кальвін зазначає, що доктрина Ласького заслуговує довіри, та схвально відгукується про те, як Ласький виступив проти вчення одного франкфуртського дисидента з Гелдерланда³¹. Втім, Кальвін був не повністю задоволений працею Ласького у Німеччині – можливо, все ще хвилюючись через вчення Ласького про Вечерю Господню (як Кальвін писав про це роком раніше Верміглі³²), а також, без сумніву, будучи занепокоєний суперечливими звітами щодо дебатів між Лаським та Бренцом (як Кальвін відзначив у листі до Буллінгера в липні 1556 року)³³. В цілому це дає нам можливість побачити міжнародний розмах реформатських зусиль, який відображений у листуванні багатьох авторів: у листі до Кальвіна Верміглі проінформував про дебати Ласького з Бренцом, в той час як Кальвін скаржився, що не отримав повідомлення про дебати безпосередньо від Ласького.

Кальвін і польсько-литовська шляхта

Підтримання зв'язку між Кальвіном та політичними силами в Польщі – королем Сигізмундом Августом та різними членами польсько-литовської шляхти – відбувалося через два різні жанри: присвячення свого твору певній особі та звичайне листування. Присвятні передмови Кальвіна до своїх творів були (як і в його сучасників) досить довгими і наповненими серйозними міркуваннями, які часто були засновані на змісті самого твору (однак інколи й виходили за його рамки). Намагаючись підтримувати зв'язок із лідерами Польщі-Литви, Кальвін, окрім власне листування (яке

³⁰ Ласький до Бренца, 23 травня 1556; Ласький до Бренца, 25 травня 1556; звіт Ласького про зустрічі, n.d. (May 1556), in *Opera*, ed. Kuiper, vol. 2, pp. 720-3, 723-4, 724-30. Листи надіслані з Штутгарта, куди Ласький прибув для переговорів з Бренцом; Кайпер згадує (але не наводить) відповідь Бренца на лист Ласького, датовану 24 травня.

³¹ Кальвін до французької громади у Франкфурті, 24 червня 1556, in CO, vol. 16, col. 211 (*Selected Works*, vol. 6, p. 276).

³² Див. примітки 18 and 19.

³³ Кальвін до Буллінгера, 1 липня 1556, in CO, vol. 16, col. 219 (*Selected Works*, vol. 6, pp.284-6).

нараховує близько 50 листів) з різними вельможами, реформаторами та церковними інститутами в Польщі, написав також дві значні присвятні передмови, кожна з яких була додана до важливого твору: послання до Сигізмунда Августа, короля Польщі, яке включене до коментаря Кальвіна на Послання до євреїв (1549), і послання до Миколая Радзивілла, великого канцлера литовського, яким відкривається коментар Кальвіна на Дії апостолів (1560).

Початок публічним контактам Кальвіна з Польщею було покладено в 1549 році, коли він присвятив свій коментар на Послання до євреїв королю Сигізмунду Августу, «благодаттю Божою, королю Польщі, великому князю Литви, Русі, Пруссії та Мазовії, правителю та спадкоємцю»³⁴. У 1548 році Сигізмунд Август став наступником трону свого батька, Сигізмунда I, і Кальвін використав цю політичну подію для того, щоб якось вплинути на реформу релігії. Незрозуміло, що саме викликало появу передмови: можливо, Кальвін чув про реформістський вплив Франческо Лісманіно, духівника королеви польської і довіреної особи короля з релігійних питань. Лісманіно прибув до Польщі як духівник королеви, яка мала італійське походження³⁵, а пізніше його привабили богословські ідеї, викладені в «Настановах» Кальвіна: за деякими свідченнями, він щотижня читав щось із «Настанов» Сигізмунду Августу³⁶.

Присвятна передмова Кальвіна, датована 23 травня 1549 року, ясно показує усвідомлення ним важливості Польщі як для європейської безпеки, так і для реформування церкви. Він починає з риторично та політично необхідного визнання свого положення: надто часто, за словами Кальвіна, нижчі за положенням особи присвячують нікчемні праці правителям, щоб отримати «запозичену велич». Кальвін зазначає, що у порівнянні з королем він є «невідомим і непевним чоловіком». Поголоска про благочестя Августа, продовжує Кальвін, спонукала його запропонувати королю подарунок, який «благочестя не дозволить відкинути»³⁷. Кальвін провів

³⁴ Cf. Oscar Bartel, 'Calvin und Polen,' *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 45 (1965), pp. 93-108.

³⁵ Тобто Бона Сфорца, дружина Сигізмунда I, королева-мати під час правління Сигізмунда Августа.

³⁶ Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, p. 482; поп. Wulfert De Greef, *The Writings of John Calvin: An Introductory Guide* (trans. Lyle D. Bierma; Grand Rapids: Baker, 1993), pp. 212-14.

³⁷ John Calvin, *Commentaries on Hebrews, Epistle Dedicatory*, in CTS Hebrews, p. xix (CO, vol. 13, col. 281). Англійською мовою коментарі Кальвіна цитуються за виданням: *Commentaries of John Calvin* (46 vols; Edinburgh: Calvin Translation Society, 1844-55; repro Grand Rapids: Baker Book House, 1979). Це видання подається з

зв'язок між темою Послання до євреїв, вічним священством Христа, та релігійними обов'язками короля, який «уже приступив до роботи з відновлення царства Христового» – як своїм власним правлінням, так і через зусилля своїх слуг та підлеглих. Такий король, звичайно, бажає, щоб «тільки Син Божий царював та отримував славу»³⁸.

Батько короля, зазначає Кальвін, якось отримував присвятого листа від Йогана Екка [відомий апологет Риму у полеміці з реформаторами, – прим. ред.] до його праці про месу. Кальвін висловлює сподівання, що Сигізмунд Август побачить протиріччя між поглядами Екка на євхаристійну жертву і біблійним вченням про жертву Христа, принесену раз і назавжди; ця істина, продовжує Кальвін, повинна надихнути короля підтримувати Реформацію в Польщі. Велика частина решти присвятої передмови Кальвіна зосереджена на критиці Екка та його теології як такої, що символізує проблеми та зловживання римської церкви. Кальвін коротко згадує, що батько Сигізмунда Августа не піддався згубному впливу, який Екк сподівався справити на релігію в Польщі: Сигізмунд I відмовився розпочати релігійні переслідування (Екк підбурював короля піти за прикладом англійського монарха Генріха VIII, на що король, як переповідали, відповів, що хоча король Генріх виступив проти Лютера, він, Сигізмунд, буде царем «як для овець, так і для козлів»³⁹). Кальвін запропонував Сигізмунду Августу піти далі, ніж батько, і стати монархом на зразок Єзекії чи Йосії, які активно проводили реформу релігії. Кальвін сподівався, що Сигізмунда надихне зміст Послання до євреїв щодо Божественності, правління і єдиносвященства Христа. Зв'язок між тлумаченням Кальвіна Послання до євреїв та реформою прослідковується у тому, що в Посланні Христос змальований як священник навечно, раз і назавжди – чітко всупереч праці Екка щодо євхаристійної жертви, згідно якої жертва Христа оновлюється щоденно⁴⁰. Більше того, Кальвін у коментарі висуває у більш контекстуальній та практичній формі політичну теорію, яку він розвиває у «Настановах»: християнський князь має протистояти переслідуванням і підтримувати вільне сповідання істинної релігії.

абрєвіатуруоу CTS, за якою слїдує бїблїйна книга, і, де можливо, номер тому коментаря на певну книгу.

³⁸ Calvin, *Commentaries on Hebrews*, Epistle Dedicatory, in CTS Hebrews, p. xx (CO, vol. 13, col. 282).

³⁹ Цит. Pernand de Schickler, 'La Congrégation évangélique de Cracovie; in *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* (15 December 1880), pp. 529-46 (532).

⁴⁰ Calvin, *Commentaries on Hebrews*, Epistle Dedicatory, in CTS Hebrews, pp. xxii-xxiv (CO, vol. 13, cols 283, 285).

Хоча Кальвін вже розпочав листування з Лаським (що тоді перебував у Лондоні), яке продовжувалося з 1550 до 1554 року, і хоча він був добре обізнаний з релігійною ситуацією в Польщі, Кальвін не відразу продовжив листування з королем Сигізмундом Августом після свого першого листа. У березні 1552 року Кальвін дізнався з листа Амвросія Мойбанія про позитивне сприйняття його праць в Угорщині та Польщі⁴¹. Він також дізнався, хоч і з деяким запізненням, про сейм у Петрикові в 1551 році: в листі до Фареля в січні 1554 року Кальвін відзначає, що «деякі магнати в Польщі, полишивши папізм, прийняли реформу: король знає про це, однак тому не перешкоджає»⁴². Час другого листа Кальвіна Сигізмунду Августу є досить характерним: він співпадає із початком стосунків Кальвіна з Франческо Лісманіно. В 1553 році Лісманіно зміг прибути до Женеви, щоб зустрітися з Кальвіном. Там він зрікся клятви священства і одружився. Також, ймовірно, він розповів Кальвіну деякі деталі щодо розвитку польської Реформації.

Пізніше в 1554 році Лісманіно, очевидно, заохочував Кальвіна написати Сигізмунду Августу: принаймні це можна обґрунтовано припустити, враховуючи коментар Кальвіна на початку листа Сигізмунду Августу, де він пише, що був заохочений написати цього листа «шановним братом», вірним королю та «чудово знайомим із поглядами короля» – цей опис ідеально відповідає особі Лісманіно⁴³. Час написання листа Сигізмунду Августу також співпадає з посиленням позицій Кальвіна у Женеві – після суперечки з Больсеком та на фінальній стадії вирішення конфлікту з періністами. Лист Кальвіна досить довгий, і в той час як перший лист-присвяту Сигізмунду Августу можна розглядати як меморандум, що закликає короля взяти на себе роль Єзекії XVI століття, другий лист Кальвіна є фактично трактатом про релігійні зловживання папства (з чого випливає, що воно втратило право на еклезіальне головування), про відсутність Петрового наступництва у церкві та про релігійні обов'язки монарха у такій ситуації⁴⁴.

Те, що Кальвін відчував важливість моменту, а також припущення, що «шановним братом», вірним королю та справі реформи, був Лісманіно,

⁴¹ Амвросій Мойбаній до Кальвіна, 24 березня 1552, in CO, vol. 14, p. 307.

⁴² Кальвін до Фареля, 20 січня 1554, in CO, vol. 15, col. 13, n. 7; пор. Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, p. 483.

⁴³ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, col. 329, пор. n. 2, де редактори погоджуються, що «шановним братом» мав би бути Лісманіно (*Selected Works*, vol. 6, p. 99).

⁴⁴ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, cols 329-35 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 101-9).

підтверджується двома іншими листами, які Кальвін надіслав трьома тижнями пізніше, ніж лист Сигізмунду Августу. Обидва листи датовані 26 грудня: один – Йогану Вольфу, а інший – Генріху Буллінгеру в Цюріху. У листах зазначається, що Лісманіно приїхав до Цюріха (як і до Женеві) за порадами щодо реформи в Польщі. Кальвін рекомендує його Вольфу та Буллінгеру, відзначаючи важливість його праці⁴⁵. Кальвін зазначає, що отримав листа від Яна Ласького про те, що інший соратник збирався повернутися в Польщу з посланнями до короля та шляхти, а також додає, що Лісманіно володіє копією вступу до найбільш свіжого твору Кальвіна проти лютеранина Вестфалю⁴⁶. Останній пункт вказує, хоч і опосередковано, на розуміння Кальвіном того, що польські реформатори були зацікавлені в спростуванні ним поглядів різних лютеран, і на його усвідомлення того, що значні складнощі в польській Реформації були викликані постійним напруженням між реформатами та строгими лютеранами (Вестфалем, Андрее та Бренцом) щодо Вечері Господньої. Ці листи, якщо розглядати їх як групу, вказують на те, що листи Кальвіна до польської шляхти були частиною більш масштабних зусиль кількох протестантських лідерів вплинути на політичні сили в Польщі та схилити їх до прийняття реформатського протестантизму в широкому сенсі, а не до прийняття саме богослов'я Кальвіна.

У контексті цих планів та взаємозв'язків Кальвін зазначає у листі до Сигізмунда Августа, що його заклик є смиренним, навіть якщо він наважується щось радити королю. Підхід Кальвіна заснований на тому, що король є слугою Христа і визнає необхідність у тому, щоб усі такі слуги, від найнижчого до найвищого, добровільно покорилися – не Кальвіну! – а «небесному вченню» Христа. Сам Давид навчав, що земні правителі повинні вшановувати «Князя і Повелителя всіх царств» та «дослухатися до Нього, коли Він говорить через уста тих, кого поставив навчати»⁴⁷.

Відштовхуючись від власного відчуття підходу Сигізмунда Августа до релігії, Кальвін стверджує, що він не зупинятиметься детально на усіх «хмарах невігластва», «зловживаннях і виродженнях» та «прикрих оманах», у які «занурився майже весь світ». Його намір полягає не в тому, щоб долучати короля до «поверхового обговорення» вже відомих речей.

⁴⁵ Кальвін до Вольфа, 26 грудня 1554; і Кальвін до Буллінгера, 26 грудня 1554, in CO, vol. 15, cols 357, 358 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 109-10, 110-12).

⁴⁶ Кальвін до Буллінгера, 26 грудня 1554, in *Selected Works*, vol. 6, pp. 110-11, посилання, можливо, на лист Ласького до Кальвіна, 13 березня 1554, надісланого з Емдена, in CO, vol. 15, cols 81-4 (не in Laski, *Opera*, ed. Kuypers).

⁴⁷ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, col. 330 (*Selected Works*, vol. 6, p. 100).

Перший і найбільший обов'язок короля, враховуючи початок реформ у Польщі, полягає в тому, щоб використати королівську владу для закликати польського народу до послуху Христу та відійти геть від «папства». Це б долучило короля до віковичної битви проти сатани для «слави Божої в царстві Христовому, за чистоту релігійного поклоніння», зрештою, «за спасіння людського роду»⁴⁸. Міжнародний масштаб проблеми відповідає, додає Кальвін, міжнародному масштабу ворога: це не просто внутрішня проблема Польщі, і королю не слід зволікати із своєю роботою, коли його збивають з пантелику ті вороги, які вважають себе «первосвященниками релігії» та «хранителями святих речей». Звичною тактикою «папістів», стверджує Кальвін, є наполягати на питанні церковної ієрархії. Їхні претензії на владу є безпідставними та ґрунтуються на двох неправдивих твердженнях: по-перше, що, оскільки апостолу Петру була дана першість, то «все папське священство продовжується аж до сьогодні в неперервній наступності від самих апостолів»; по-друге, що з цієї причини «право та влада духовного керівництва належить лише їм»⁴⁹.

Далі Кальвін відводить місце для спростування цих двох положень, зазначаючи, що він більш детально обговорив проблему папського верховенства в інших працях. Тут Кальвін риторично відзначає: як дивно, що апостол Павло, навчаючи про єдиного Бога, єдину віру, єдиний дух, єдиного Господа і єдине тіло церкви, упустив те, що дехто вважає найбільшим доказом цієї єдності (Еф. 4:5), тобто «єдиного повновладного понтифіка», який зберігає єдність церкви! Однак не слід думати, що апостол неухважний. І, звісно, Павло пояснює свою думку в іншому тексті, Гал. 2:7, де підкреслює, що він мав «таке ж апостольство серед язичників», яке було «дане Петру серед юдеїв». У тексті не тільки зазначається «рівність між двома апостолами», але й передбачається розподіл праці, в результаті чого можна зробити висновок, що до християн застосовується апостольство Павла, а не Петра!⁵⁰

Цей аргумент підводить Кальвіна до важливого тематичного зв'язку між його першим листом-присвятою до короля та цим другим листом: в обох листах він посилається на Послання до євреїв та Христове вічне священство, яке, втім, цього разу вже інтерпретується не в обмеженому значенні як заперечення римської меси, а у ширшому значенні – як

⁴⁸ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, cols 330-1 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 100-1).

⁴⁹ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, col. 331 (*Selected Works*, vol. 6, p. 102).

⁵⁰ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, cols 331-2 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 102-3).

заперечення усіх інших претензій на головування. Кальвін стверджує: якщо Христос – єдиний первосвященик навіки, то не може бути земних первосвящеників; якщо така честь належить тільки Христу, вона не може належати папі чи єпископам⁵¹. При цьому Кальвін не веде свою думку аж до того, щоб неодмінно скасувати єпископат. Він радить королю, що цілком можливе існування єдиного «архієпископа», який має «певну першість у славетному королівстві польському» – не для того, щоб він встановлював єдиноначальне правління, а для того, щоб він брав на себе синодальне та соборне головування і таким чином забезпечував порядок і єдність в польській церкві⁵². Цей пункт виявляє, що Кальвін визнавав необхідність різного церковного устрою в залежності від обставин в конкретній країні, а також передбачав необхідний і позитивний зв'язок між світським та духовним правлінням в державі. Він не очікував, що Польща прийме такий же устрій, який був встановлений у Женеві, і не пов'язував з реформою якийсь конкретний взірць церковного правління. Це також може вказувати на зв'язок між мисленням Кальвіна та соборною теорією пізнього Середньовіччя.

Після цих потенційно позитивних тверджень щодо польського єпископату Кальвін знову звертається до полеміки. Кальвін поєднує дві лінії аргументації – єдине правління Христа і обмежена функція єпископів – і вказує, що через свої злодіяння, забобони, лжечення та гордість папство не може висувати жодних претензій на першість і, більше того, не справляє жодного доброго впливу. Кальвін чітко усвідомлює, що Сигізмунд Август мав намір спробувати провести реформу за допомогою Риму. Це, наполягає Кальвін, ілюзія: «Ваша величність серйозно введені в оману, якщо чекаєте, поки влада цієї секти [тобто папства] втрутиться» в справу реформи. На думку Кальвіна, Рим переслідує церкву та спричиняє безлад – і обов'язком «благочестивого християнського князя» є втрутитись і відновити порядок⁵³. На закінчення Кальвін закликає до обмеженої реформи церкви, яку б розпочав король, зібравши шляхту, та яка здійснювалась би у два етапи: спочатку призначення побожних вчителів та пасторів, що б дозволило передавати істину Євангелії і при цьому не порушило порядок у церкві, а пізніше – новий порядок призначення

⁵¹ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, col. 332 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 103-4).

⁵² Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, col. 333 (*Selected Works*, vol. 6, p. 104).

⁵³ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, col. 333 (*Selected Works*, vol. 6, p. 105).

реформованого духівництва під наглядом монарха та сейму⁵⁴. Як і в листах Кальвіна до польських реформаторів, у яких він висловлює їм підтримку та дає поради, в цьому листі Кальвін не наполягає на якійсь чітко окресленій моделі реформи як єдино правильній чи необхідній. Він намагається підтримати реформу польської церкви і в той же час допускає досить широке коло конфесійних, доктринальних і політичних моделей. Кальвін не претендує на те, щоб домінувати над самими польськими реформаторами (це ставлення, втім, дещо зміниться, коли у Польщі виникнуть суперечності між тринітаріями та антитринітаріями).

Лист Кальвіна до Сигізмунда Августа від грудня 1554 року був, як вказує сам лист та інше листування Кальвіна цього періоду, першим у кроком у низці серйозних спроб вплинути на реформу в Польщі. Фактично, це був теологічно-політичний трактат, задуманий для того, щоб задати тон і стати фундаментом для програми церковної реформи. Після нього Кальвін написав ще серію листів до різних польських шляхтичів та церковних діячів. Більше того, ми можемо краще зрозуміти їхню роль, якщо приймемо до уваги, що ближче до кінця 1555 року, після повернення Лісманіно до Польщі, на підсилення свого прохання він вислав Кальвіну імена різних польських вельмож, з якими Кальвін міг би листуватися в інтересах церковної реформи. Перший у списку – король, далі слідують імена «найславетнішого» Миколая Радзивілла, «славетного графа князівства сандомирського» (Спитека Йордана) і «славетного» Яна, «графа Тарновського, каштеляна краківського»⁵⁵. Це стало поштовхом до активного листування: Кальвін писав Радзивілла, Йордану, Тарновському, Яну Лаському та іншим польським шляхтичам і реформаторам.

Радзивілла Кальвін написав чотири листи: три з них було надіслано в проміжок часу між 1555 і 1558 роками⁵⁶, а одне присвятне послання, як уже зазначалося вище, було включено до його коментаря на Дії апостолів, виданого в 1560 році⁵⁷. Кальвіну було відомо не тільки про політичну важливість Радзивілла у Польщі-Литві, але й про його підтримку Реформації, про його заклик (станом на 1553 рік) до євангельських проповідників приїжджати в Польщу і, можливо, про його намагання перекласти Біблію польською мовою – намагання, що втілилося в життя в

⁵⁴ Кальвін до Сигізмунда Августа, 5 грудня 1554, in CO, vol. 15, cols. 335-6 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 108-9).

⁵⁵ Лісманіно до Кальвіна, 15 листопада 1555, in CO, vol. 15, cols 868-71.

⁵⁶ Кальвін до Миколая Радзивілла, in CO, vol. 15, cols 428-9 (13 лютого 1555), 906-8 (грудень 1555); vol. 17, cols 181-2 (24 травня 1558).

⁵⁷ Calvin, *Commentary upon the Acts*, Epistle Dedicatory, in CTS Acts, vol. I, pp. xv-xxiv (CO, vol. 18, cols 155-61).

1563 році. У першому з цих листів, написаному 13 лютого 1555 року⁵⁸, Кальвін заохочує Радзивілла продовжувати його справу та довести Реформацію в Польщі-Литві до кінця. Лише декілька днів до цього Кальвін дуже позитивно відгукнувся про Лісманіно у листі до Буллінгера. Там же Кальвін згадує про свій останній лист до Сигізмунда Августа, зазначаючи, що висловлювався в ньому дуже обережно і написав королю лише у відповідь на запитання самого короля. Кальвін додає, що Лісманіно має копію листа і може показати його Буллінгеру, якщо Буллінгер забажає⁵⁹. Невдовзі після цього Кальвін знову написав Буллінгеру, схвально відгукнувшись про Лісманіно⁶⁰. До Радзивілла Кальвін лише дуже загально описує своє сподівання на церковну реформу і постійне глибоке хвилювання за Польщу: лист є радше спонуканням, в якому Кальвін визнає великі складнощі з реформою і згадує, не конкретизуючи, «перешкоди сатани». Словом, у цьому листі досить мало політичного та теологічного змісту⁶¹.

Сигізмунд Август не відкинув папство, і його уявлення про курс церковної реформи відрізнялося від уявлень різних польських вельмож, включаючи Радзивілла. Це, звісно, викликало тривогу в Кальвіна та Ласького⁶², що стало очевидним у грудні 1555 року, коли Кальвін знову написав королю польському, наполягаючи на прискоренні Реформації та, знову ж таки, порівнюючи Сигізмунда Августа з Давидом, Єзекією та Йосією⁶³. Ймовірно, спонукальною причиною написання Кальвіном нового листа стало отримання ним новин про сейм у Петрикові (26 липня 1555 р.). Від свого соратника Віре Кальвін почув, що сейм скликав загальний собор церкви в Польщі, який мав відбутися за головування короля; що було вирішено, що на соборі Біблія буде нормою, за якою вирішуватимуться всі релігійні питання; що імена Ласького, Меланхтона, Кальвіна та Бези схвально згадувались як потенційних радників, і що на соборі сподівались ухвалити нове віровизнання, літургію рідною мовою, причастя під обома

⁵⁸ Кальвін до Миколая Радзивілла, 13 лютого 1555, in *Selected Works*, vol. 6, pp. 133-5 (CO, vol. 15, cols 428-9; Mincer #36).

⁵⁹ Кальвін до Буллінгера, 9 лютого 1555, in CO, vol. 15, col. 425 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 132-3).

⁶⁰ Кальвін до Буллінгера, 24 лютого 1555, in CO, vol. 15, col. 450 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 151-2).

⁶¹ Кальвін до Миколая Радзивілла, 13 лютого 1555, in CO, vol. 15, cols 428-9 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 133-5).

⁶² Ласький до Кальвіна, 19 вересня 1555, in CO, vol. 15, col. 773; cf. *Selected Works*, vol. 6, p. 244, n. i.

⁶³ Кальвін до Сигізмунда Августа, короля польського, 24 грудня 1555, in CO, vol. 15, cols 892-4 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 244-7).

видами, дозвіл на одруження для духівництва та відкинення різноманітних церковних зловживань⁶⁴.

Лист Кальвіна до Сигізмунда Августа відображає хвилювання Кальвіна щодо нерішучості короля. Якщо до Радзивілла Кальвін звертається досить обережно, зокрема стосовно ролі самого Радзивілла в реформі та навіть щодо проблем, з якими довелося зіткнутися Польщі, то в листі до короля Кальвін пише більш гостро та полемічно, з нетерплячістю чи навіть роздратуванням. Він закликає Сигізмунда відкинути «темряву», «папське виродження» та «занечищене й спотворене поклоніння Богу», яке стало «збоченим за людськими вигадками»⁶⁵. Кальвін говорить про «світанок» «істинної релігії» та закликає короля дбайливо поставитись до обов'язків, які Бог накладає на монархів у справі істинної релігії. Кальвін пише: король сам чудово розуміє важливість підтримування істинної релігії, без того, щоб Кальвін йому про це нагадував! Приклад Давида показує, що у цій справі «неповороткість ... не має жодного виправдання». Кальвін нагадує Сигізмунду Августу, що Давид прагнув побудувати храм, навіть коли зрозумів, що це завдання буде виконане лише його сином Соломоном. Кальвін продовжує: «Тому так важливо для християнського короля відважно скористатися усіма наявними засобами для відбудови Божого храму та прагнути всією своєю силою до того, щоб поклоніння Богу не було більше зіпсованим і не лежало в руїнах». На думку Кальвіна, Сигізмунд Август не має жодних виправдань, бо його вельможі далеко не такі безтурботні, якими були древні євреї в часи Давида, Єзекії та Йосії. Справді, стверджує Кальвін, базуючись на своїх зв'язках із Радзивіллом і покладаючись на твердження Ласького, «польська шляхта виявляє зацікавлення у реформі та схильність прийняти віру Христову». «Мудрий князь» повинен активізуватися і докласти рук до праці: як завершує Кальвін, «якщо можливість, запропонована Богом, буде знехтувана, Ви потім можете дарма стояти перед зачиненими дверима»⁶⁶.

Пізніше Сигізмунд Август був невдоволений Кальвіном. Щоб пояснити це, достатньо зважити на тон цього листа Кальвіна. Кальвін, зі свого боку, вважав, що він просто передає зміст Писання та виконує своє служіння. Враховуючи це, досить цікаво, що у період написання цього листа Кальвін глибоко занурився у вивчення Псалмів: він розпочав написання тлумачень

⁶⁴ Віре до Кальвіна, in CO, vol. 15, col. 700; cf. Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, pp.483-4.

⁶⁵ Кальвін до Сигізмунда Августа, 24 грудня 1555, in CO, vol. 15, cols 893-4 (*Selected Works*, vol. 6, p. 245).

⁶⁶ Кальвін до Сигізмунда Августа, 24 грудня 1555, in CO, vol. 15, col. 894 (*Selected Works*, vol. 6, p. 246).

до Псалмів у 1552 році та опублікував перше видання коментаря в 1557 році⁶⁷. Більше того, його звернення до прикладу Давида, що так виразно прослідковується у листі, віддзеркалює його інтерпретацію Псалмів у дуже буквальный, історичний спосіб: іншими словами, інтерпретаційні стратегії коментаря відображені у його пораді Сигізмунду Августу.

Слід також звернути увагу на лист, написаний у грудні 1555 року до графа Тарновського, згаданого четвертим серед шляхти у переліку Лісманіно⁶⁸. У листі Кальвін представляється Тарновському і намагається переконати того піти далі простого усування зловживань в церкві та перейти до повної Реформації, підтримавши тих, хто вже працює над відродженням Євангелії в Польщі. Тон листа значно відрізняється від доволі сердитого тону листа до короля. Кальвін розглядає Тарновського як людину, що могла б енергійніше виступити за реформу. Він благає Тарновського рішуче підтримати цю справу. Бог відкрив двері, нагадає Кальвін, і Євангелія закликає короля та всю шляхту до відповіді⁶⁹. Метафора досить важлива, оскільки Кальвін (раніше цього ж місяця) застерігав Сигізмунда Августа, що двері можуть зачинитися, якщо той не діятиме.

В один і той же день у листопаді 1558 року Кальвін написав два листи: Буллінгеру про свої турботи щодо Польщі та про прохання Йогана Утенховена, щоб Кальвін активніше долучився до польської Реформації, а також знову Тарновському, відповідаючи тому на його лист⁷⁰ від 1556 року, двома з половиною роками раніше. Кальвін високо оцінює чесність Тарновського та з розумінням ставиться до побоювань цього графа щодо неспокою. Однак Кальвін наполягає на необхідності реформи понад усе інше, цитуючи Ксенофонта та Псалом 46: Ксенофонт відзначає велику суспільну важливість релігії, а псалом навчає про силу Божу, що є нашим «притулком та наснагою» в тривожні часи. Тарновському, наполягає Кальвін, варто більше покладатися на Бога і менше хвилюватись через людський неспокій⁷¹! Листування Кальвіна і Тарновського продовжувалось в 1559 і 1560 роках: Тарновський дав відповідь, а Кальвін, в свою чергу,

⁶⁷ Пор. деталі його роботи в De Greef, *Writings of Calvin*, p. 105.

⁶⁸ Кальвін до графа Тарновського, 29 грудня 1555, in CO, vol. 15, cols 908-10 (*Selected Works*, vol. 7, pp. 423-7); також: Кальвін до графа Тарновського, 15 листопада 1559, in CO, vol. 17, cols 673-6; і Кальвін до графа Тарновського, 5 червня 1560, in CO, vol. 18, cols 102-3.

⁶⁹ Кальвін до графа Тарновського, 29 грудня 1555, in CO, vol. 15, cols 908-10 (*Selected Works*, vol. 7, pp. 424-5).

⁷⁰ Тарновський до Кальвіна, 26 червня 1556, in CO, vol. 16, cols 214-15 (Mincer #102).

⁷¹ Кальвін до Тарновського, 19 листопада 1558, in CO, vol. 17, cols 382-3 (Mincer #47, датовано 13 грудня).

надіслав ще два листи⁷². Як і у випадку з Сигізмундом Августом, Тарновський не наважувався розширити реформу або чітко зайняти позицію однієї із сторін. Кальвін його і звинувачував, і умовляв: з одного боку, він міг стверджувати, що Тарновському варто зрозуміти, що істинна релігія ніколи не була джерелом розладу, і що його відмова (продиктована політичними міркуваннями) покласти кінець фальшивій релігії може виглядати так, наче Тарновський намагається бути мудрішим від Бога; з іншого боку, Кальвін міг хвалити добрі наміри Тарновського і спонукувати його до подальшої реформи. В будь-якому разі, заклики Кальвіна були безуспішними, і нам не відомо ні про які подальші відповіді від Тарновського.

У 1559 році Кальвін також розпочав листування з різними сановниками та служителями в Польщі-Литві щодо впливу антитринітарія Джорджіо Бландраті⁷³. Одному з цих служителів, Яну Лусенію, Кальвін висловлює своє занепокоєння щодо ересі та, що досить характерно, зазначає, що він утримався від обвинувачень на адресу польських прибічників антитринітарія Франческо Станкаро, оскільки він добре не знайомий з ними і відчуває, що якщо не атакувати їх, вони легше повернуться до спільності⁷⁴. Та все ж Кальвін втрутився у цю справу, написавши того ж року «Відповідь польському братству стосовно посередництва Христа, на спростування хибних уявлень Станкаро» (1560). Він також шукав підтримки у вальденсів, закликаючи їх перебувати у прямому зв'язку з польськими християнами та підтримати ортодоксальний протестантизм у Польщі всупереч Станкаро і Бландраті, хоча при цьому застерігав проти надсилання полякам віровизнання вальденсів, враховуючи розмитість євхаристійної термінології та небезпеку викликати теологічні непорозуміння.

Друге видання коментаря Кальвіна на Дії апостолів, датоване 1 серпня 1560 року, присвячене Миколаю Радзивілу, виявляє, що Кальвін продовжував слідкувати за різноманітними релігійними та політичними силами у Польщі-Литві⁷⁵. Кальвін зазначає, що мета присвятного листа –

⁷² Тарновський до Кальвіна, 12 травня 1559, in CO, vol. 17, cols 517-20 (Mincer #103); Кальвін до Тарновського, 15 листопада 1559, in CO, vol. 17, cols 673-6 (Mincer #48); Кальвін до Тарновського, 9 червня 1560, in CO, vol. 18, cols 102-3 (Mincer #57).

⁷³ Пор. огляд в De Greef, *Writings of Calvin*, pp. 179-81.

⁷⁴ Кальвін до Лусенія, 8 червня 1560, in CO, vol. 18, cols 102-3 (*Selected Works*, vol. 7, pp. 112-14 датовано 9 червня).

⁷⁵ Calvin, *Commentary upon the Acts*, Epistle Dedicatory, in CTS Acts, vol. 1, pp. xv-xxiv (CO, vol. 18, cols 155-61). N.B., перше видання цього коментаря було опубліковане в двох томах в 1552-54 роках. Перший із томів, в якому поміщено коментар на глави 1-

заохочення того, хто вже відповів на «чисте вчення Євангелії». Кальвін хвалить Радзивілла за продовження реформи всупереч зростаючому спротиву⁷⁶. Зміна тематики, яку можна помітити, порівнявши останній лист Кальвіна королю та це листування з Радзивіллом, теж важлива: якщо в листі до короля Кальвін підкреслює міжнародні виміри реформи та проблему папства, Радзивілла він пише, що хоча для Польщі немає зовнішніх загроз, вона страждає від значних внутрішніх проблем: неправдивих звинувачень та різного роду хитрощів, спрямованих проти реформаторів у Польщі. Більше того, ці труднощі посилюються через присутність лжевчителів Франческо Станкаро та Джорджіо Бландрати, які, за оцінкою Кальвіна, слідують «нечестю Сервета». Він висловлює занепокоєння через те, що християни в Польщі дозволяють цим двом лисам-єретикам закрадатися до їхніх церков⁷⁷. Далі слідує довга діатриба проти «римського антихриста», «папської синагоги» і Тридентського собору, який папа і його соратники не соромляться називати «святим, загальним і законним собором» – при тому, що, на думку Кальвіна, йому далеко до того, щоб представляти істинну церкву⁷⁸.

Листи до реформаторів та духівництва в Польщі (1556-1563)

За час від 1556 року (коли Ласький повернувся до Польщі) до 1563 року (тобто за рік до своєї смерті) Кальвін вів досить активне листування, яке віддзеркалює інший вимір його зв'язків із Реформацією в Польщі: тут він виступає як цінний соратник та прибічник зусиль Ласького, Утенховена і Лісманіно, а також як радник, котрий сам, у своєму контексті, зустрічався та обговорював деякі внутрішні проблеми протестантизму, які віднедавна з'явилися і в Польщі (скажімо, проблема антитринітаризму).

На синоді, який відбувся у Піньчуві на початку травня 1556 року, учасники намагалися розвинути той імпульс, який призвів до скликання сейму у Петрикові роком раніше. Синод відправив два синодальних листа: один від присутніх служителів та вельмож до Кальвіна – з запрошенням

13, було присвячено королю Данії Кристіану III, а другий, з коментарем на глави 14-28, – коронованому принцу данському Фредеріку, якого батько зробив співрегентом.

⁷⁶ Calvin, *Commentary upon the Acts*, Epistle Dedicatory, in CTS Acts, vol. I, p. xvi (CO, vol. 18, col. 156).

⁷⁷ Calvin, *Commentary upon the Acts*, Epistle Dedicatory, in CTS Acts, vol. I, pp. xx-xxi (CO, vol. 18, col. 158).

⁷⁸ Calvin, *Commentary upon the Acts*, Epistle Dedicatory, in CTS Acts, vol. 1, pp. xxi-xxiv (CO, vol. 18, cols 160-1).

приїхати до Польщі⁷⁹; другий від служителів до женевської Ради – з проханням звільнити Кальвіна від його обов'язків, щоб уможливити його перебування в Польщі протягом кількох місяців⁸⁰. Кальвін вичікував із відповіддю до березня 1557 року. Тоді він написав загальне послання до польських служителів та шляхти з вибаченнями за те, що не може прийняти запрошення відвідати Польщу у справі реформи, згадавши при цьому як неможливість відкласти виконання обов'язків в Женеві, так і присутність Яна Ласького у Польщі. Кальвін висловив упевненість, що зміг би добре співпрацювати з Лаським, і що це стало б для нього «джерелом великого задоволення», однак здібності Ласького є такими, що присутність Кальвіна і не потрібна⁸¹. Сам Ласький у той час намагався зібрати польських протестантів в єдину церкву – як припускає Думберг, на зразок церкви Англії⁸². Приблизно в той же час Кальвін написав Утенховену, подякувавши тому за інформацію стосовно стану реформи в Польщі, прокоментувавши здібності Ласького та виклавши декілька ремарок, з яких можна краще зрозуміти його небажання активніше долучитися до польської Реформації. Зокрема, Кальвін висловлює побоювання, що не користується прихильністю короля Сигізмунда Августа, а також переконаний, що його енергія найкраще послужить справі через листування з Радзивіллою⁸³.

19 лютого 1557 року Утенховен написав Кальвіну з Кракова про свої з Лаським зусилля в Польщі, зокрема відзначивши, що король не зважив на скаргу папського нунція та інших антагоністів реформаторів. Ласького прийняли тепло⁸⁴. Сам Ласький додав кілька рядків до листа Утенховена: «Я зараз настільки обтяжений турботами та справами, мій дорогий Кальвін, що не можу нічого написати. З одного боку вороги, а з іншого лжебрати так нападають на нас, що ми геть не маємо спокою. Але, дякувати Богу, ми маємо також багато побожних людей, котрі є для нас і допомогою, і розрадою... Прощавай!»⁸⁵ У своїй відповіді, написаній у березні 1557 року, Кальвін хвалить Утенховена і Ласького, висловлює радість і полегшення з приводу того, що указ про вигнання Лісманіно було скасовано, та вказує,

⁷⁹ CO, vol. 16, col. 129.

⁸⁰ CO, vol. 16, cols 131-2.

⁸¹ Кальвін до служителів та шляхти Польщі, 8 березня 1557, in CO, vol. 16, cols 420-1; in *Selected Works*, vol. 6, pp. 317-19, датовано 17 березня.

⁸² Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, pp. 488-9.

⁸³ Кальвін до Утенховена, 1557, in CO, vol. 16, cols 672-4 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 323-5): лист не датовано і приписується жовтню 1557 в CO, і березню 1557 в *Selected Works*.

⁸⁴ Ласький до Кальвіна, 19 лютого 1557, in *Opera*, ed. Kuypers, vol. 2, p. 746 (не згадується в Mincer).

⁸⁵ Ласький до Утенховена, 21 лютого 1557, in *Opera*, ed. Kuypers, vol. 2, pp. 746-8.

що з нетерпінням очікує прогресу реформи. В той же час Кальвін висловлює і стурбованість: він зазначає, що утримується від написання ще одного листа королю, оскільки той не відповів на лист Кальвіна, надісланий з Женеви через Лісманіно, а також додає, що у нього склалося враження, що монарх неприхильно ставиться до нього на даний момент. Кальвін вказує, що, коли війна закінчиться, зацікавленість короля в реформі церкви мала б повернутися. Та все ж Кальвін відзначає свій намір підтримати Ласького через написання листа «воеводі віленському», тобто Радзивілли. Кальвін також отримав інформацію, що різні особи з Польщі ширили чутки про якусь незгоду між Кальвіном та Лаським. Це Кальвін заперечує і зазначає, що спростував такі твердження словами: «Благочестя Ласького так досконало відоме мені, що я твердо переконаний: він працюватиме вірно й напружено над розширенням царства Христового»⁸⁶.

В цей же період (березень 1557 року) зустрічається коротка, однак важлива згадка про Ласького у листі Кальвіна до Буллінгера. Кальвін пише про заплановану зустріч з Буллінгером, зазначаючи, що він хотів би відкласти до цієї зустрічі обговорення занепокоєнь, які має Буллінгер щодо Ласького⁸⁷. А в листі, написаному в травні 1557 року, Кальвін зауважує, що Ласький – «прекрасна людина», однак при цьому «надто сувора»: так, йому не варто було бути занадто критичним щодо вальденсів, чие віросповідання слід розглядати в одному ряду з реформатськими протестантськими віровизнаннями⁸⁸. Ласький, очевидно, продовжував докладати зусиль для того, щоб об'єднати різні партії в Польщі, та висловлював певні застереження щодо вальденсів, котрі жили у Польщі. Кальвін же не тільки був прихильником примирливого підходу в цій справі, але й вважав, що Аугсбурзьке віровизнання в тому вигляді, як воно було витлумачене Меланхтоном (тобто *Variata* 1541 року), могло використовуватись як один з об'єднуючих документів. Тим часом Ласький головував на синоді, на якому реформатські делегати, що представляли і богемських, і женеvських протестантів, запропонували лютеранам поміркувати над створенням союзу⁸⁹. У ще одному листі до Буллінгера, в липні, Кальвін згадує про екуменічні зусилля Ласького – зокрема, про його приватні дебати з Бренцом. Враховуючи ставлення Кальвіна до Бренца, він не очікував нічого доброго від цих дебатів. На думку Кальвіна, Ласький

⁸⁶ Кальвін до Утенговена, 1557, in CO, vol. 16, col. 673 (*Selected Works*, vol. 6, p. 325).

⁸⁷ Кальвін до Буллінгера, 17 березня 1557, in CO, vol. 16, cols 426-7 (*Selected Works*, vol. 6, pp.322-3).

⁸⁸ Кальвін до Буллінгера, 30 березня 1557, in CO, vol. 15, col. 502 (*Selected Works*, vol. 6, pp.332-4).

⁸⁹ Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, pp. 488-9.

виявив «більше мужності, ніж розсудливості», розпочавши діалог із «сварливим» Бренцом, який (на відміну від Меланхтона) був переконаним супротивником реформатів⁹⁰. У серпні цього ж року Кальвін пише Буллінгеру іншого листа, в якому висловлює розчарування результатами дебатів між Лаським та лютеранином Бренцом, але відзначає, що майбутні дискусії з лютеранами могли б бути плідними, якби Меланхтон висловив свою справжню думку щодо «всюдисущності тіла Христового та адорації»⁹¹. Буллінгер відповів у жовтні, в листі до Лісманіно, зазначаючи, що не був повністю задоволений ані віровизнанням вальденсів, ані Аугсбурзьким віросповіданням⁹².

У листі до Буллінгера в лютому 1558 року Кальвін згадує Ласького у зв'язку з майже конспіративною проблемою: Кальвін стверджує, що чув від Бези, що Буллінгер передавав листа якомусь англійцю, сподіваючись, що лист буде доставлено Кальвіну в Женеву. Однак цей англієць в Женеву не потрапив. Кальвін зауважує, що навряд чи англієць помер на шляху між Цюрихом [де жив Буллінгер, – прим. ред.] та Женевою, і підозрює можливість «обману», вірогідність якого ще й збільшується через те, що цей англієць неправдиво стверджував, що володів листами від Ласького – і це якраз у момент глибокого розчарування через провал організації колоквиуму в Вормсі між реформатами та лютеранами⁹³. Потім якийсь лист прибув від Утенховена в Кракові, у якому йшлося про успішне поширення Реформації, та втім згадувалось про певні розбіжності у поглядах серед поляків, які були більш прихильні до богемських братів і лютеран, ніж до реформатів⁹⁴.

У листі до Буллінгера в листопаді 1558 року Кальвін зазначає, що хвороба завадила йому написати багато листів до Польщі, про що його просив Утенховен, однак це «зовсім не означає, що він не приділяв уваги справам в Польщі»⁹⁵. Приблизно в цей час Кальвін відновив листування з

⁹⁰ Кальвін до Буллінгера, 31 серпня 1557, in CO, vol. 16, col. 595 (*Selected Works*, vol. 6, pp.350-2).

⁹¹ Кальвін до Буллінгера, 31 серпня 1557, in CO, vol. 16, col. 598 (*Selected Works*, vol. 6, pp.350-2).

⁹² Буллінгер до Лісманіно, 25 жовтня 1557, in CO, vol. 16, col. 680; пор. Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, p. 489.

⁹³ Кальвін до Буллінгера, 23 лютого 1558, in CO, vol. 17, col. 61 (*Selected Works*, vol. 6, pp.410-12).

⁹⁴ Утенховен до Кальвіна, 30 липня 1558, in CO, vol. 17, cols 266-7; пор. Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, p. 490.

⁹⁵ Кальвін до Буллінгера, 19 листопада 1558, in CO, vol. 17, col. 387 (*Selected Works*, vol. 6, pp. 479-81).

графом Тарновським у пакеті з п'яти листів⁹⁶. Цей час характерний і тим, що якраз тоді увага Кальвіна перемістилась від загальної реформи польської церкви (на якій він наголошував раніше в листах до короля, Радзивілла, графа Тарновського та інших) до конкретної проблеми – антитринітаризму. У травні 1558 року кульмінацією проблем в італійській громаді біженців у Женеві стала конфронтація між Кальвіном та Джорджіо Бландрата. Зрештою Бландрата вирішив втекти – спочатку до Берна, потім до Польщі. Невдовзі його шляхом пішли інші італійські антитринітарії: Лелій Соцціні, Валентіно Джентіле і Франческо Станкаро. Враховуючи ворожі стосунки між Кальвіном та цими біженцями, деякі польські служителі та педагоги спробувати їх примирити. Перший з них, Петро Статорій, ректор гімназії в Піньчуві, отримав негайне зауваження від Кальвіна, який у різкій формі заявив, що Статорію не варто втручатися у справи, в яких той не розуміється⁹⁷. Статорій надіслав примирливого листа до Кальвіна, і Кальвін відповів вже приязно⁹⁸. Лісманіно теж почав симпатизувати поглядам Бландрата, і разом зі служителями Вільно спробував досягнути подібного примирення з Кальвіном, на що отримав таку ж різку відповідь⁹⁹. Кальвін звертався також до інших польських сановників та церковних діячів: Яна Тарновського, Яна Лусенія, Станіслава Стадницького та Якоба Сильвія, попереджаючи їх про піднесення антитринітаризму і зокрема вказуючи на ересі Станкаро¹⁰⁰. Враховуючи, що Ласький помер у 1560 році, а Лісманіно виявляв симпатії до еретиків, Кальвін бачив необхідність у більш активному втручанні в польські справи. Саме ця криза змусила його написати щонайменше чотири твори: два проти Станкаро, написані в 1560 і 1561 роках¹⁰¹, і ще два, написані в 1563 році, власне про тринітарну доктрину¹⁰².

⁹⁶ Див. огляд в Doumergue, *Jean Calvin*, vol. 7, pp. 490-1.

⁹⁷ Статорій до Кальвіна, 8 серпня 1559, in CO, vol. 17, cols 600-3 (Mincer #101); Кальвін до Статорія, 15 листопада 1559, in CO, vol. 17, cols 676-7 (Mincer #52).

⁹⁸ Кальвін до Статорія, 5 червня 1559, in CO, vol. 18, cols 101-2 (Mincer #61).

⁹⁹ Кальвін до Лісманіно, 7 жовтня 1561, in CO, vol. 19, cols 41-3 (Mincer #64); Кальвін до [Лісманіно та] служителів Вільно, 9 жовтня 1561, in CO, vol. 19, cols 38-40 (Mincer #70). Про стосунки Бландрата й Кальвіна, а також щодо перекладу праці Кальвіна *Responsio ad quaestiones Georgii Blandratae* див. Joseph N. Tylenda, 'The Warning that Went Unheeded: John Calvin on Giorgio Blandrata', in *Calvin Theological Journal* 12 (1977), pp.24-62.

¹⁰⁰ Кальвін до Тарновського, 5 червня 1560, in CO, vol. 18, cols 102-3 (Mincer #57); Кальвін до Лусенія, 8 червня 1560, in CO, vol. 18, cols 100-1 (Mineer #56); Кальвін до Стадницького, 4 березня 1561, in CO, vol. 18, cols 378-80 (Mincer #62); Сильній до Кальвіна, 20 жовтня 1562, in CO, vol. 19, cols 558-61 (Mineer #130); Кальвін до Сильвія, квітень 1563, in CO, vol. 19, cols 729-30 (Mincer #66).

¹⁰¹ *Responsio ad fratres Polonos, quomodo mediator sit Christus, as refutandum Stancarum errorem*, in CO, vol. 9, cols 333-42; *Ministorum ecclesiae Genevensis responsio as nobiles Polonos et Franciscum Stancarum Mantuanum de controversia mediatoris*, in CO, vol. 9, cols 345-58. Пор. переклад і аналіз Joseph N. Tylenda, 'Christ the Mediator:

У листі до Буллінгера Кальвін висловлює глибоке занепокоєння через поширення антитринітаризму в Кракові. Він стверджує, що італійці викликали величезне збурення, і різні польські пастори – «більше через невігластво, ніж через злий умисел» – стали їх послідовниками. Кальвін цікавиться, чи не міг би й Буллінгер написати щось до Польщі на захист тринітарного вчення¹⁰³. У своєму останньому листі до Польщі – формальному посланні-настанові, написаному в 1563 році – Кальвін застерігає проти «згубних» лжевчень Станкаро, Бландрати, Джентіле та Альчато, які стверджували, що Христос є посередником тільки у Своїй людській природі та визнавали лише Отця як Бога¹⁰⁴.

Деякі висновки

Польське листування Кальвіна показує існування значного руху до національної Реформації у Польщі в другій половині XVI століття – руху, який підтримували загальновідомі європейські реформатори, важливі представники духовництва та поважний союз польської шляхти. Якщо звернути увагу на усіх задіяних авторів, впадає в око інтенсивність цього листування. У ньому задокументовано масштабні та міжнародні реформістські зусилля, спрямовані на проведення Реформації у Польсько-литовському королівстві – зусилля, в яких досить складно виокремити одну абсолютно ключову постать. Цей останній момент особливо важливий для нашого розуміння Кальвіна. Коли він писав іншим реформаторам і давав якісь поради щодо їхньої роботи, він, як правило, виявляв шанобливе ставлення до їхніх власних підходів та контексту. Скажімо, він визнавав важливість постаті Ласького і, у співпраці з іншими реформаторами, намагався підсилити та підтримати діяльність Ласького, а не наглядати за нею. Коли Ласький повернувся до Польщі в 1556 році, разом з Утенховеном, Кальвін, здається, був цілком переконаний, що польська реформа знайшла своїх лідерів. І лише після смерті Ласького в 1560 році та переходу Лісманіно на бік антитринітаріїв Кальвін втрутився із суттєвими теологічними порадами.

Calvin versus Stancaró', *Calvin Theological Journal* 8 (1973), pp. 5-16; and idem, 'The Controversy on Christ the Mediator: Calvin's Second Reply to Stancaró,' *Calvin Theological Journal* 8 (1973), pp. 131-57.

¹⁰² *Brevis admonitio Joannis Calvini ad fratres Polonos, ne triplicem in Deo essentiam pro tribus personis imaginando, tres sibi deos fabricent*, in CO, vol. 9, cols 629-38; *Epistola Joannis Calvini qua fidem admonitionis ab eo nuper editae apud Polonos confirmat*, in CO, vol. 9, cols 641-50.

¹⁰³ Кальвін до Буллінгера, 1 травня 1563, in CO, vol. 20, cols 2-3.

¹⁰⁴ Calvin, *Epistola ... apud Polonos*, in CO, vol. 9, cols 645-6.

Стосовно уявлень Кальвіна про Польщу можна сказати, що із чисельності та масштабу його листування випливає, що він виявляв значну зацікавленість у польській Реформації та правильно розумів погляди польської шляхти щодо церкви, її реформи та її зв'язку з державою. Можна припустити, що Кальвін та інші реформатори, залучені до листування, мали мрію та досить чітку уяву про широку європейську реформатську віру, яка мала національне коріння в Англії, утвердилась у різних вільних містах, насамперед Страсбурзі та Емдені, потенційно в частинах Нижніх земель [Нідерландіє], в швейцарських кантонах, Угорщині та Польщі. Ця мрія, звісно, не здійснилася, але і не можна сказати, що реформатська віра та її міжнародні зв'язки відразу зникли в Польщі: Сандомирський договір (1570) позначив короточасну стабілізацію польського протестантизму та перемир'я між лютеранами і реформатами. На початку XVII століття в Польщі-Литві нараховувалося близько двох тисяч протестантських церков, а записи пізнього XVI та XVII століття про східноєвропейських студентів і вчених у швейцарських і нідерландських академіях та університетах засвідчують продовження інтелектуальних зв'язків Польщі-Литви з більш західними гілками реформатської спільноти. З історичної перспективи, ці події, проілюстровані листуванням Кальвіна, доводять визначне місце Польщі в русі XVI століття за церковну реформу і показують, що, за уявленнями реформаторів, вихованих на гуманістичних засадах, географія європейської Реформації, об'єднаної знанням латини північного Ренесансу, простягалася від Англії та Франції на Заході до Польсько-литовського королівства на Сході.

Річард А. Мюллер

професор історичної теології в Calvin Theological Seminary (Гренд-Репідс, Мічіган)

© Richard A. Muller, 2015, "Facing Poland: Calvin's Polish Correspondence and the Geography of Reformation Europe," in Learning from the Past, eds. Jon Bolserak and Richard Snoddy, Bloomsbury T&T Clark, an imprint of Bloomsbury Publishing Plc.